

До 160-річчя Січневого повстання 1863—1864 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.048>

УДК 355.426(477)

Данієль БОВУА

доктор історичних наук, професор-емерит,
іноземний член НАН України (історія України),
директор Інституту історії слов'ян
Університету Париж І Пантеон-Сорбонна в 1994—1999 рр. (Париж, Франція)
dtbeauvois@free.fr

ПОВСТАННЯ В УКРАЇНІ. НЕ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ

Мета — аналіз причин поразки Січневого повстання 1863—1864 рр. Показано, чому ілюзії паризьких і варшавських ініціаторів не мали шансів на підтримку в Україні через незнання або небажання знати реалії взаємин українського селянства та польської шляхти. Відмовившись від звичного прославлення чергових намагань поляків вибороти свою свободу й незалежність, розглянуто передумови реальної ситуації та суспільні настрої, виокремлюючи, зокрема, ненависть українців до визискувачів і неготовність шляхтичів-землевласників поступитися своїми привілеями. **Головним висновком** стало твердження про те, що традиційне намагання поляків зробити 1863-й рік відправним пунктом «нової Польщі» по суті не відповідало дійсності, адже ця нова Польща з'явилася радше щойно у 2022 р., коли вона, як й Україна, відчула загрозу з боку путінської Росії.

Ключові слова: Січневе повстання, польська шляхта, Правобережна Україна, Галичина, краківський Національний комітет, кресомани, єдність польських поміщиків і селян, хлопомани.

Цитування: Бовуа Д. Повстання в Україні. Не для українців. (Переклад З. Борисюк) *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 48—68. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.048>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

До українського читача¹

Цю статтю було написано 2013 р. з нагоди 150-річчя польського повстання 1863—1864 рр. Вона відкрила збірник під назвою «Rok 1863, narodziny powej Polski», що його Інститут літературознавства Польської академії наук опублікував у 2016 р. У передньому слові директор установи Мирослав Філіпович схвально наголосив на тому, що я — єдиний, хто перевернув глорифікаційний підхід до цієї події у традиційній польській історіографії.

Всі факти, які у цій статті показують, наскільки вороже польські землевласники ставилися до українців та як українці їх ненавиділи, сьогодні майже затерлися різнобічними діями Польщі на користь України починаючи з 24 лютого 2022 р. Нещодавно я мав нагоду висловити захоплення позицією поляків у статті французькою мовою (Daniel Beauvois. La Pologne et l'Ukraine, de l'antipathie à l'empathie. *Questions internationales*, 118, avril — mai 2023, pp. 83—90). Однак історія залишається історією, і про це не слід забувати, щоб мати змогу оцінити масштаби змін. Власне тому так важливо порівняти сприйняття 1863-го і 2023-го років, аби переконатися, що історія — це не низка катастроф, і що дива цілком можливі.

* * *

При порівнянні концепції польської еміграції у Франції про повстання в Україні (Варшава широко її поділяє) з тим, що насправді діялося на місці, далі з висновками, які з того зробили тогочасні політики, а потім й історики, складається враження, що йшлося не про виопуклення «нової Польщі» — про що заявляє загальна тема цього тому², а про нову, чергову видозміну міту про давню шляхетську Річ Посполиту разом з її минулими цінностями.

Мета цього дослідження полягає у перегляді ідеї, ситуації та фактів у довготривалій перспективі, щоб показати, що на південно-східних «кресах» колишньої Речі Посполитої, тобто на Волині, Поділлі, Київщині, повстання не було та й не могло бути. До 1853 р. і пізніше в ініціаторів виступу дуже виразно зберігалася тяглість ментальності та засад, що спиралися на міт про єдність відамів і можливість повстання в Україні в ім'я тієї єдності. Тож усе, що робилось або лише проголошувалося, спиралося на ілюзорні припущення. Дійсно, нові явища епохи — поява ідентичності в тамтешніх народів чи виникнення нових суспільних поглядів — мали скромні шанси втілитися тільки внаслідок розриву зі шляхетським світоглядом й у відмові від постсарматської ментальності землевласників. Рік 1863-й позначив не народження «нової Польщі», а тривання Польщі колишньої. Майже всі поляки відкидали тоді явища, які були характерними для нової Європи. Відлуння того підходу дається взнаки навіть

¹ На початку квітня 2023 р. автор спеціально написав цей вступ для українського перекладу його статті, опублікованої кілька років тому у виданні «Rok 1863, narodziny powej Polski» (Warszawa, 2016. S. 12—35) (прим. редкол. «УІЖ»).

² Мається на увазі «Rok 1863, narodziny powej Polski» (прим. редкол. «УІЖ»).

сьогодні (А. Д. 2016)³ у «кресоманів», які формують фальшиві уявлення про колишні східні землі.

Перш ніж говорити про сліпоту поляків щодо проблем українського селянства, зауважимо відсутність сумнівів щодо тези про можливість повстання в Україні як у колишніх, так і в нинішніх, навіть найбільш відомих, істориків. До 1939 р. Маріан Кукель просто писав, що під час Кримської війни французи разом з англійцями могли б укласти союзи з якимось польсько-українським військом. «Хлопи прагнули згоди з польськими землевласниками і шукали їхньої підтримки проти Москви», — незворушно стверджував він [1, С. 366]. Схоже, що Марцелій Гандельсман також вірив у фантастичні плани старіючого князя Адама Єжи Чарторийського: в 1854 р. той переконував своїх прихильників в «Отелі Лямбер», що Україна тільки й чекає заклику, аби прилучитися до боротьби з Московією, і подавав ці мрії Наполеонові III [2] як достовірні. Ближче до наших часів у своїй фундаментальній праці Стефан Кеневич не приховував фантомного характеру руху в Україні. Однак, підсумовуючи, автор віддався маренням і дійшов дивовижного висновку: «Однією з основних причин невдачі Національного уряду було те, що польське повстання не охопило селянських мас України й Білорусі» [3, С. 703]. На таку саму незрозумілу сліпоту натрапляємо ще й сьогодні навіть у найбільш тверезого при оцінці неймовірної жертвності повстанців у Литві та Польщі історика — Єжи Єдліцького. Він так само трохи плутає Польщу з колишньою Річчю Посполитою. На завершення своєї найновішої праці він, не приховуючи симпатій до поміркованості й раціональності так званих мілленаристів з Едвардом Юргенсем на чолі, теж піддається ілюзії та впадає у блаженне «кохаймося», де знаходимо й українців. І каже, що було б краще замість того, аби піддаватися нереальному піднесенню, боротися за «працю на користь об'єднання, в якому кожен хлопець чи робітник, жид чи українець, жінка чи учень мали б однакові права і могли сподіватися на однакову повагу» [4, С. 173]. Хто з поляків міг би так думати?

З огляду на таку сталість бажаного мислення⁴, вважаємо важливим поновому глянути на досі не залучені факти з «патріотичної» історіографії.

³ Відсилання до року першої публікації статті в ювілейному виданні (*прим. редкол. «УІЖ»*).

⁴ Задля справедливості зазначимо, що у своїй недавній статті Анджей Шварц висловив певні сумніви щодо вірогідності польських очікувань з боку України в 1863 р.: A. Szwarc. Ruś w wyobraźni i w rzeczywistości. Polskie koncepcje polityczne i militarne wobec ziem ukraińskich w dobie powstania styczniowego i próby ich realizacji (przegląd problematyki). *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, Z. Wiszowata-Walczak. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. S. 389—408. Натомість у статті, присвяченій Січневому повстанню, у збірнику «Węzły pamięci niepodległej Polski» (red. Z. Najder i zespół, Fundacja Węzły Pamięci, МНР, wyd. Znak, Warszawa; Kraków, 2014) історик такого рівня, як Єжи Здрада, не вагаючись, стверджує, що повстання охопило всі землі колишньої Речі Посполитої: «У квітні—травні досягло околиць Дінебурга (нині Даугавпілс) і Вітебська, а також Київської і Волинської губерній» (S. 603). Щоправда, далі

Шалені очікування з боку Галичини

Найбільше в очі неупередженому спостерігачеві кидається відсутність будь-якого повстання на Правобережжі України та Галичині в 1863 р. У нещодавно опублікованій (на жаль, у малопопулярному виданні) ґрунтовній статті Анджей Шмит докладно описує сумну поразку ідей та людей у середовищі польської еміграції в Парижі, які намагалися спонукати до повстання в підросійській Україні, спираючись на Галичину [5, С. 111—133]. Щоправда, і у цій статті звучить подив з огляду на нечисленні кроки, до яких із тією метою вдалися в 1863 р., але підійдемо до них без пієтету.

Отже, впродовж кількох місяців, починаючи з 1 березня 1863 р., генерал Юзеф Висоцький (не плутати з Пьотром із 1860 р.) мав за наказом Варшави, спираючись на Львів, підготувати напад на Волинь, щоб закликати українське населення до повстання проти Москви пліч-о-пліч із польською шляхтою. Ані неосвіченості, ані давньої ворожості селян до уваги не брали. Юзеф Висоцький належав до повстанців із гарячими головами. Після 1860 р. в Парижі був членом Польського демократичного товариства. Ще в 1846 р. разом із незмінним Людвіком Мерославським виношував плани загального повстання на землях колишньої Речі Посполитої. У 1848 р. засідав у краківському Національному комітеті, а в 1849 р. брав участь в угорському повстанні. У його «плані» передбачалося, що полковник Зигмунт Мілковський (хтозна як і з яким військом) мав «ударити» на Поділлі, тоді як паризький банкір Ксаверій Браницький, власник замку над Луарою в Монтрезорі, засновник банку «Crédit Foncier», відомий залізничний підприємець, меценат Міцкевичевої «Trybuna Ludów» у 1848 р., мав «збунтувати козаків» (невідомо яким чином).

Після прибуття до Львова у квітні 1863 р. Висоцький переконався, що польські галичани дуже далекі від ілюзій паризьких емігрантів. Тогочасним керівником паризького консервативного табору, найтісніше пов'язаним із варшавським урядом, був князь Владислав Чарторийський, син Адама Єжи, який помер у 1861 р. Йому було нелегко знайти спільну мову з другим моральним авторитетом еміграції, власне з Владиславом Міцкевичем, сином поета, який пішов в інші світи в 1855 р. Втім вони обидва, разом з усією еміграцією, жили романтичне бачення, яке взяли просто з легенд про Вернигору чи Мохорта, вірячи у цілком застарілу можливість посполитого рушення. Вони не враховували хоч би австрійської політики, яка від 1793 р. обережно підтримувала поступовий розвиток українського народу, про який польські галицькі землевласники не хотіли й чути. Отож від самого початку руху було ясно, що від галицької шляхти не можна було очікувати жодної допомоги. Але це не перешкоджало виношувати наївні плани початкових виступів із Галичини на

йде перебільшення: «До катастрофи призвела спроба повстання на університетській Київщині. Тільки на Волині полковник Едмунд Ружицький здобув кілька перемог, але мусив вибратись на Галичину, через що повстанські бої в Україні скінчилися» (Ibid.; нижче побачимо, що слід думати про той молодіжний «відділ» та «кілька перемог»).

підросійську Україну й розраховувати на симпатії українського селянства. Ще 26 лютого 1861 р. львівський «Dziennik Literacki», який пам'ятав козацькі війни XVII ст., писав, що «від українців почалося знищення Польщі». Часопис висловлював ворожість до ідеології, яку відображала українська газета «Слово», постійно пишучи про утиски селян панами. Читачі польського видання не сумнівалися щодо своєї культурної та господарської вищості. Вони були радше готові до боротьби, ніж до примирення з селянами. 6 жовтня 1861 р. «Dziennik Polski» писав, що «освіченіший народ завжди має горувати над менш освіченим [...] для цього не слід іти на поступки. Хочуть боротьби — матимуть». 17 червня 1862 р. та сама газета уточнила: «Під шаром української народності ховається найвulgарніший комунізм» [6, С. 232—237]⁵.

Та перш ніж він зміг розпочати будь-яку «акцію» проти росіян у Правобережній Україні, дії Висоцького паралізувала шизофренія польських галичан, охоплених візією колишньої Речі Посполитої й водночас ворожістю і недовірою до українців. Дискурс найбільш націоналістичної польської газети у Львові сприяв виникненню антиномічної позиції. «Поділля, Волинь й Україна (сучасною мовою Київщина) ані за релігією, ані за народністю до Москви не належали та не належатимуть, — писала 24 листопада 1862 р. «Gazeta Narodowa» (тобто за 70 років після приєднання до Російської імперії), — ми ніколи не відступимо від тієї історичної правди, що [...] це польські землі. І нового поділу Вітчизни не допустимо». Ці піднесені слова наче не суперечили твердженню, що «все поєднує українців із поляками, свобода поляків стане свободою Литви й Русі». Навіть 28 серпня 1863 р. прозвучала заява: «Немає українців, є тільки польські громадяни двох обрядів: латинського і слов'янського». Землевласницьке суспільство драгувало підґрунтя розбрату між ним і тими начебто співгромадянами: «Велика частина попів перетворили проповіді на політичну трибуну, з якої виголошують скарги на поляків, поширюють ненависть, будять пристрасті», — писала та сама газета 21 серпня 1862 р. Однак і при таких висловлюваннях галицькі поміщики не виявили готовності поступитися власним спокоєм і рушити на допомогу Висоцькому, перейшовши кордон Російської імперії. Він отримував тільки палкі вислови захоплення з боку паризької еміграції, про які Францішек Равіта-Гавронський захоплено писав навіть після придушення повстання: «Оскільки йдеться про цілу Польщу, не випадає виключати частину її колишнього тіла від співучасті у визвольній праці» [7, С. 81].

Лише на початку травня 1863 р. він спробував зустрітися зі своїми помічниками Едвардом Ружицьким і Зигмунтом Мілковським, щоб обговорити утопічну атаку на Росію через Волинь. До тієї неясної «експедиції», яку начебто підтримували Франція й Туреччина, мав нібито приєднатися Менотті, син Джузеппе Гарібальді, який збирався прибути в Одесу. Розповідаючи про ці

⁵ У 1875 р. цей автор, зрештою, схвалив нападки на «Слово» з боку редактора Земляковського. Він говорить «про нібито багатівкові кривди, що їх поляки завдавали українцям».

«плани», Анджей Шмит визнає, що «домінуючу роль у них відіграла фантазія» [5, С. 197]. Три керівники «експедиції» розраховували на 6000 вояків, хоча не дуже знали, звідки їх узяти. На додачу не вистачало як зброї, так і грошей для її закупівлі. Під Краковом їм удалося зібрати 600 чол. та стільки ж карабінів, їхнє перевезення і тримання поблизу прикордонного пункту у Бродах потребувало чимало коштів. Тим часом тамтешній російський консул Еберхардт про все знав і регулярно інформував російську армію та київського генерал-губернатора М.М. Анненкова. Втім австрійців також інформували, а їхній посол у Петербурзі граф Тун про все доповідав росіянам.

Не маючи наказу командування, 8 травня 1863 р. Ружицький вирішив зробити перший випад у бік Житомира разом зі своїми 200 вершниками. Дехто цілком безуспішно намагався дати знати «хлопам» про оголошення Варшавою «Золотої грамоти», яка була спробою з боку Польщі протистояти виданому два роки тому в Росії маніфесту про скасування кріпацтва. За чотири дні опір росіян змусив сміливців відступити в бік Грубешова, де їх роззброїли австрійці. Але й після згасання тієї першої іскри «повстання на Русі» Варшава далі вірила в можливість широкого руху на українських землях. Щоб надати цим фікціям подоби реальності, Національний уряд призначив двох повноважних представників, які мали контролювати й координувати діяльність Висоцького: Антоній Чамець став комісаром в Україні, а Ян Маковський — надзвичайним комісаром на Галичині й українських землях. Не бажаючи, щоб російське військо його випередило, попри не повну готовність, Висоцький спробував 1 липня всіх здивувати, «вдаривши» на Радивилів, що не було стратегічно виправданим і не мало шансів на успіх. Знову не було згоди між ним і його полковниками Юзефом Міневським та Яном Стеллон-Савицьким. Потрійна атака на прикордонний пункт виявилася невдалою. Ініціатива полковника Городинського виступити самостійно й першим увірватись у містечко наштовхнулася на контратаку добре поінформованих росіян, в якій він загинув разом зі своїм загоном. Висоцькому, котрий нічого не знав, не вдалося залучити підрозділ Міневського. Трьома годинами пізніше він став біля брами Радивилова, але «експедиція» тривала не більше доби, йому довелося відступити. У Львові австрійці посадили його у в'язницю. Надзвичайний комісар Майковський засудив його дії й замість нього призначив Ружицького, закликавши «до подальшої боротьби».

Міркуючи про причини цієї поразки, Шмит загалом відзначає перевагу російського війська, брак досвіду в польських вояків, нескоординованість дій, нерішучість керівників, слабкі плани, погану погоду, дощ та бурю, втому молодих рекрутів. Утім, пишучи це у 2004 р., він навіть не ставив під сумнів доречність цих слабких поривань у тогочасному локальному й міжнародному контексті. Недоторканість міту тяжіє над польськими істориками до наших днів.

Національний уряд вірив у «повстання на Русі» до самого кінця 1864 р. Щоб якимось себе підбадьорити й укріпити віру, Едмунда Ружицького було призначено генералом, який перебував у безпосередній залежності від уряду. Май-

ковський знову марив, що йому пришлють 1000 чол., не усвідомлюючи, наскільки ця цифра не відповідала чисельності російського війська. Очолити цей загін мав би французький доброволець Францішек Максиміліан де Рошбрюн разом із полковником графом Войцехом Коморовським. Розроблялися також плани формування восьми підрозділів по 500 осіб, однак єдиними здобутками Ружицького стали формулювання присяги й тексту статуту для цього війська. Від допомоги сина Гарібальді довелося відмовитися через відсутність аж 50 тис. франків, яких він вимагав. Постійно повторювалося магічне закляття: «Доля Польщі вирішуватиметься не на Віслі й Нарві, а на Дніпрі та Двіні».

Надалі зберігалася віра, що галицькі шляхтичі, з якими Варшава мала досить гарні контакти, таки прийдуть на допомогу ініціаторам акції проти Російської імперії. Починаючи з травня 1863 р., вони пристали на те, щоб не допускати проявів відвертої ворожості до українських селян, і під тиском Національного уряду вдавали прихильність до думки українського «Слова»: «Відповідно ми не тільки не будемо перекривати русинам шлях до розвитку своєї народності, ми ці намагання підтримуватимемо», — писала 11 грудня 1863 р. львівська «Gazeta Narodowa». Про «повернення до згоди» видання зазначало ще 30 грудня. Жодних згадок про колишній конфлікт, «аби відлуння про недавню ворожнечу взагалі затерлись в їхній (поляків — *Д. Б.*) пам'яті і простелився шлях до згоди». Українські «Слово» й «Мета» відповідали обережно, в дусі петербурзької «Основи» Миколи Костомарова, що вони однаково звинувачують як росіян, так і поляків. «Gazeta Narodowa» наївно зробила висновок, що українці готові виступити проти росіян: «Якщо русини кидаються нам в обійми, то ми давно на це чекали з розпростертими руками». «Kroniku Krakowsku» 11 січня 1864 р. аж зворушення охопило, так ніби вона повірила варшавським маренням: «Лунають голоси, що виступають за братерську згоду русинів із поляками, ці голоси так мило звучать для нашого слуху й так тішать наше серце». «Gazeta Narodowa» 5 січня настільки змінила спрямування, що обіцяла «рівноправність народів та управління [...] Русь і Польща завжди були далекі від взаємної ненависті [...], ніколи не мали наміру брат брата під'юджувати». Ці красиві слова, либонь, переконали адресатів не більше за постулати «Золотої грамоти», яку товариші Ружицького читали під час нетривалого перебування на Волині.

Хай би що там уявляли собі варшавські повстанці, вже в лютому 1864 р. не можна було розраховувати на будь-яку допомогу з боку Галичини, де австрійці оголосили воєнний стан: Майковський, князь Сапега, редактор Земляковський перебували у в'язниці. Ані 1863-го, ані 1864-го року польської інтервенції у Правобережну Україну при підтримці Галичини не було. На фіктивність повстання на Волині, Поділлі й Київщині вказують не тільки скромні спроби з того боку. Виступ у цих губерніях був можливим тільки за умови, що місцева шляхта та народ, який жив поряд із нею, будуть готові відмовитися від російської влади. Такі передумови були абсолютно виключені. Чому? Для повстанців відповідь на це запитання була недоступна через їхню коротку історичну пам'ять і необізнаність із суспільними настроями на за-

значених теренах. Із тих самих причин вона залишилася недоступною й для прийдешніх поколінь істориків. Тож дозволю собі пригадати значно давніші факти, звернувшись до своєї праці «Трикутник Правобережжя» [8], перше видання якої польською мовою побачило світ у 2005 р.⁶ У цьому є нагальна потреба, оскільки нинішня колективна пам'ять найчастіше сягає не далі мітів, якими надихалися повстанці.

Сліпота повстанців щодо історії після поділів Польщі

Ідея відновлення єдності відламів у межах до 1772 р., яку так пропагувала романтична література і гроно політиків-емігрантів, є виключно плодом їхньої уяви. Ця ідея постійно була присутня в головах представників еміграції, починаючи від італійських легіонів до Мерославського, однак суспільні настрої на колишній Батьківщині еволюціонували цілком інакше. Після другого поділу, тобто починаючи з 1793 р., так звані «забрані на сході» землі разом із Правобережною Україною загалом змирилися зі своєю долею. Народ пасивно прийняв накинуте Росією повернення з унії у православ'я, а шляхта, зокрема землевласницька, активно (хоч не завжди й не скрізь) погодилася на співпрацю з царатом. Так тривало до 1917 р. Невипадково торговицький дух народився в Україні. Ще в 1769 р. стан господарства поміщицьких маєтків на Правобережжі залежав від угод на постачання російського війська. Торгівля зерном і деревиною близько 1778 р. переорієнтувалася на Чорне море, а саме на Херсон, пізніше на Одесу. Задовго перед останнім поділом росіяни збудували великі зернові склади в Полонному. Власне тут і ховається осердя проросійських симпатій [9, С. 9—16]. Чарторійські, Браницькі, Жевуські склали тільки найпомітнішу групу, яка з симпатії чи обережності уникала конфіскацій, квалючись до Москви на чергову коронацію Павла I та Олександра I.

Від самого початку свого володарювання Олександр I завдяки князеві Чарторійському зумів заручитися тривалою симпатією у своєму польському відламі, запровадивши там безперечну перевагу польської мови й культури. Відкриття Віленського університету, який став головним закладом інтелектуального життя на всьому терені, дуже чітко означало відокремленість «польських губерній від решти польських земель» [10]. Розбрат увиразнився в 1812 р. Всупереч прославлянню Міцкевичем «Roku owego» польські пани на

⁶ В основу «Трикутника Правобережжя» лягли три праці Данієля Бовуа, перекладені українською мовою й опубліковані в різні роки різними видавництвами: Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). Київ: ІНТЕЛ, 1996; Битва за землю в Україні, 1863—1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998; Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793—1830. Львів: Кальварія, 2007. Перше польське видання цього дослідження: Beauvois D. Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie: 1793—1914. Lublin, 2005. 813 s. (*прим. перекл.*).

литовсько-руських землях узагалі не поспішали за Наполеоном, як поміщики з Познаньщини чи Варшавського князівства. Під час походу на Москву переважна більшість польського війська у Великій армії була переконана, що бере участь у «другій польській війні» французького імператора. Ця більшість розробила у Вільні петицію щодо відновлення Люблінської унії, але поміщикам «забраних земель» Наполеон погрожував скасуванням кріпосного права і впровадженням Цивільного кодексу, тоді як російське право захищало їх від таких страшних перспектив. Цим слід пояснити безпорадність князя Александра Сапєги, якому Наполеон доручив сформувати додаткові загопи в Литві й Білорусі. Але ніхто від Німана до Смоленська не хотів постачати панських селян для війська. Навіть шляхта дуже повільно реагувала на цей заклик. Наполеон розраховував на 15 тис. солдатів. З'явилося всього кілька сотень кінноти. Упродовж походу Україна навіть не відреагувала й відразу після повернення росіян продемонструвала їм свою лояльність⁷.

Причини конкретної стриманості польських землевласників щодо західних ініціатив слід шукати в далекому минулому. До самого кінця йшлося про захист необмеженого закріпачення селян. Якщо згадати про прірву між двором і селом, то вона також має глибокі корені. У «Канівському замку» Северин Гощинський безцеремонно змалював ганебне ставлення до селян. Як учень уманської школи він знав, наскільки живою була там пам'ять про різну поміщиків їхніми невільникми в 1768 р. Його поема — це своєрідний крик розпачу українського народу через існуючу несправедливість та немилосердну жорстокість панів. Він зазначив, що цей розпач сягає періоду восьмирічного «бунту Хмельницького» в 1648—1656 рр. Очевидно, ніхто не хотів прислухатися до самотнього голосу поета, втім пізніше він схилився до консерватизму. Це і призвело до нездатності оцінити ситуацію у часи Січневого повстання.

Крихта об'єктивності в 1863 р. нагадала б просто факти попереднього повстання. Листопадовий виступ оперував так само магiчними закличками. Маніфест обох сеймових палат (Королівства й Литви) від 5 січня 1831 р. закликав до боротьби, допоки Королівство «не поєднається з братами, що опинились в ярмі петербурзького двору». Повстанський Сейм проголосив 26 травня 1861 р. відновлення Речі Посполитої в межах до 1772 р. У першій відозві Польського національного комітету від 25 грудня 1831 р. Йоахим Лелевель писав: «Польща Ягеллонів — незалежна й вільна, або вічна смерть!». От тільки на місці, в Україні, не було помітно жодного великого руху, окрім кількох сутичок генерала Дверницького. Навіть католицька церква в особі дядька Лелевеля, луцького єпископа Каспера Цецішовського, заявила про вірність цареві, що квапливо підтвердила волинська шляхта. Всі маршалки шляхти тієї губернії (їх було 12) підписали адрес Миколі I, що 30 роками пізніше, либонь, відображав ставлення

⁷ Невдача з формуванням литовського війська призвела до відставки і смерті Александра Сапєги. Див.: Skowronek J. Z magnackiego gniazda do Napoleońskiego wywiadu: Alexander Sapieha. Warszawa, 1992; Beauvois D. La Lituanie et la Ruthénie blanche en 1812. *Slavica Occitania*. Toulouse, 2013.

до влади стосовно вже Олександра II: «Волинська шляхта, сповнена найщиріших почуттів до трону, та поділяючи безмежну любов і відданість вірних дітей Росії до їхнього великодушного государя, разом з іншими класами люду своєї губернії одразу заявила вашій царській милості, що готова з якнайглибшою покірністю слухати будь-які накази урядових влад і на правду докласти всіх зусиль, щоб прилучитися до підтримання порядку у своїй губернії, яка завдяки Божому провидінню захищена від підбурювань порушників громадського спокою».

Сліпота повстанців щодо внутрішньої ситуації в Україні

Після Листопадового повстання десятків вихідців із «забраних земель», які ігнорували такі очевидні вияви вірнопідданства, надалі залишалися учасниками міфічного «еміграційного Сейму» разом із представниками Королівства в Парижі. Цей символічний Сейм підготував 26 вересня 1835 р. проєкт відозви, який до нас не дійшов і проти якого виступив розважливий Лелевель, але сам факт редагування такого тексту свідчив про непереборну тривкість невміння оцінювати ситуацію серед емігрантів. Заклик незрушно був спрямований на «визволення двадцятимільйонної Польщі» (тобто не брав до уваги ідентичності поміщицьких селян), «бо не відразу Польща воскресла ціла, вільна й суверенна у своїх віковичних кордонах; бо тільки ми самі власною зброєю відбудувати можемо та відбудуємо». При цьому ігнорувалося знищення Віленського університету і шкільного округу в 1831 р., що вже виключало будь-яку можливість польської політичної акції.

Прибуття різних емісарів на «креси» давньої Речі Посполитої й неunikнення поразка таких шляхетних та водночас наївних людей, як Шимон Конарський, також не спонукали ініціаторів повстання замислитися. Цей молодий чоловік, котрому заledве виповнилося тридцять років, змінив Париж на Бердичів, де в 1837 р. мав на в'язувати таємні контакти у трьох українських губерніях, а потім у Литві. Він зумів переконати десятків випускників Київського університету, відкритого з метою російщення в 1834 р., а також Віленської медичної академії, яку влада підтримувала до 1842 р. Про необізнаність членів групи чітко свідчила її назва — Об'єднання польського народу, адже в Україні й Литві не було ніякого «польського народу». Польською була тільки шляхта. А її покірність Петербургу була настільки великою, що зради навряд чи можна було уникнути. На Конарського написали донос, його заарештували і стратили у Вільні в 1839 р. На 115 його товаришів чекали заслання у Сибір, каторга чи поселення [8, С. 443—449].

Мало хто в Парижі міг зрозуміти безнадійність цієї «змови», яку київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков використав як привід для лавини репресій. Северин Гощинський знову бив тривогу в «Королі замчиська» (1842 р.), наголошуючи на відсутності контакту поміщиків із підданими. На жаль, зрозуміти, що діється в Парижі могла тільки нечисленна жменька членів Уманської

громади, незгодних із Польським демократичним товариством від 1835 р. Більшість поляків далі захоплювалися лицарським духом «Срібного сну Саломеї» й «Думи про Вацлава Жевуського» Юліуша Словацького та, як нині кресомани, що марять про давню багатокультурну Річ Посполиту, поширювали міт про щасливу Україну, яка «молоком і медом плине», уявляючи козаків, котрі мали допомагати у великій справі відновлення фіктивної польсько-українсько-руської трійці. Вже тоді визривала пізніша начебто ягеллонська політика Пілсудського. Ніхто не хотів зважати на те, що паралельно в росіян також вибудовувався міт про симетричну трійку Русей під егідою Москви. Микола I та весь царський апарат називали «польські губернії» не інакше, як «західними губерніями імперії». 13 вересня 1840 р. цар звернувся до кожного цивільного губернатора цих теренів, завершивши свої вказівки словами: «Я із задоволенням прийму кожную корисну пропозицію вашу, бо доти не перестану діяти за для виконання висловлених намірів моїх, доки ввірені вам губернії не зіллються з іншими частинами імперії в одне тіло та одну душу» [8, С. 372].

У 1848 р., з нагоди «Весни народів», на міжнародній арені вперше виникла українська справа на Галичині, але в Парижі ніхто не замислився про відсутність у цьому русі підросійської Правобережної України. Не можна навіть уявити, якою могла б бути реакція польських поміщиків на всеєвропейський підйом. Із листування подільського губернатора сьогодні відомо, що якраз у той час, 11 березня 1848 р., він надіслав Миколі I вірнопідданський адрес від дворянського зібрання Балтського повіту (з Південного Поділля), прикрашений більш як сотнею підписів польських поміщиків [8, С. 377].

Вершина невідповідності між реальною ситуацією в Україні й уявленою в Парижі країною⁸ увиразнилася під час Кримської війни. Старий князь Адам використовував графа Александра Валевського, позашлюбного сина Наполеона I, або Р. Белецького для передачі міністрові Друену ле Люїсу різних меморандумів. У 1854 р. — як його син у 1863 р. — він намагався переконати Наполеона III в реальності своїх химерних планів про допомогу українських козаків та селян, які мають ударити в тил царського війська, що водночас зазнаватиме атак англійців і французів. Подібні марення Владислава Замойського («козацького султана»), як відомо, стали причиною смерті Міцкевича в Туреччині та сумних пригод Чайковського (Садика-паші). Ще 3 травня 1855 р. Адам Ежи Чарторийський виголосив в «Отель Лямбер» проукраїнську, перейняту ілюзіями промову, яку переклали українською й надрукували латиницею⁹.

Яким тим часом було життя польських поміщиків у тій вимріяній країні? Як і раніше, часто-густо вони викликали царську поліцію чи навіть війська,

⁸ Багатий матеріал, який відображає потужну конструкцію фантастичних візій «історії» слов'янства та подальшу долю уявної України на вигаданій мапі Польщі романтиків, подає книжка Моніки Рудась-Гродзької (Monika Rudaś-Grodzka. *Sfinks słowiański i mumia polska*. Warszawa: IBL PAN, 2013).

⁹ Konstytucja 3 maja 1791 roku w tradycji Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu w latach 1832—1861. Paryż, 1991. S. 179—190.

щоб угамувати бунтівне селянство, яке вірило, що через війну цар дав їм свободу й дозволив нападати на шляхетські маєтки. Вже було наведено чимало фактів, що висвітлили ті трагічні помилки та були відображені в багатому «Рамієтнику моjego życia» Тадеуша Бобровського [8, С. 297]. Можливо, в Парижі могли б знати більше, якби не «залізна завіса», що відділяла Європу від Російської імперії (контрольовані подорожі, люстрація листування), але звістки про те, що там діялося, насправді туди не доходили. Хто в еміграції міг би запідозрити, що київські маршалки Генрик Тишкевич, а пізніше й Леонард Мадейський щороку надсилали до Петербурга принизливі адреси про вірність усіх шляхтичів царському трону? Романтичні спогади *à la* Вернигора були їм чужими. Нового київського генерал-губернатора (з 1853 р.) Васильчикова могла тільки дивувати завзятість польської аристократії, котра, як доповідав старому Миколі, писала, що «дворяни вважають за щастя засвідчити свою старанність у виконанні всього того, що визнано необхідним для реалізації далекосяжних намірів нашого государя для захисту держави й допомоги його хоробрим захисникам» [8, С. 378]. Тобто за десять років до Січневого повстання брехати про загальнопольський патріотизм було складно.

Сліпота щодо української справи

Дивують й інші випадки помутніння розуму. Як відомо, порівняно з іншими поляки могли краще і значно раніше знати про зародження руської ідентичності на Галичині. То чому ніхто ані у Правобережній Україні, ані в Парижі не хотів враховувати наявність ідентичної проблеми у Російській імперії? Нерозуміння цього відчутно вплинуло на підтримання ілюзії в 1863—1864 рр. Російський історик Олексій Міллер чудово висвітлив історію так званого українофільства [11]. Нагадаю лише кілька моментів, яких тогочасні поляки не зауважили або якими не захотіли поцікавитися.

Наприкінці XVIII ст. переважно на Лівобережжі, а, можливо, й на Правобережжі, поширювалися рукописні копії так званої «Історії русів», тексту, що пропонував цілком новий історичний дискурс, відмінний від польського та російського. Значущість цього нового погляду першими визнали росіяни. В 1846 р. московське Імператорське товариство історії і старожитностей російських видало «Історію русів», однак досить швидко її публікація виявилася суперечною офіційному баченню минулого та імперській політиці. В 1846 р. молодий асистент Київського університету історик Микола Костомаров разом із кількома літераторами (Василем Білозерським, Пантелеймоном Кулішем, Тарасом Шевченком) створили таємне Кирило-Мефодіївське товариство. Володіючи польською мовою, Костомаров свого часу викладав у Рівненській гімназії й не раз бував у родинному архіві Любомирських, у Мнішків у Вишнівці, в архіві Радзимицьких. Іздив і на поле битви під Берестечком. На зразок «Książ pielnymstwa polskiego» написав «Книгу буття українського народу», яка була сповнена образливих виразів на адресу царя та імперської системи. Текст потрапив у руки поліції, яка

заарештувала членів товариства. Шевченка як викупленого з кріпацтва заслали у військо. Інших учасників-шляхтичів «тільки» вислали в російські міста з можливістю працювати. Не чути про програму тих українофілів численні студенти-поляки Київського університету не могли. Одразу після смерті Миколи І Костомаров зміг наприкінці 1855 р. покинути Саратов і повернутися у столицю імперії для написання справи свого життя — біографії Богдана Хмельницького. Ця праця, яка друкувалася впродовж 1857 р., а у двох томах вийшла 1859 р., запропонувала щодалі численнішим українофілам символічну постать та ніби творця «козацько-української нації». В атмосфері лібералізму й відкритості, яка в Петербурзі передувала скасуванню кріпацтва, українофільський рух набрав чимало прихильників. Після повернення із заслання П. Куліш навіть отримав дозвіл відкрити у столиці друкарню, де видавав букварі та народні оповідання українською мовою. Чимало російських лібералів й аристократів не мали нічого проти того, адже здавалося, наче все це йде паралельно зі скасуванням кріпосного права. Існував навіть проєкт перекладу «Письма Божого» водночас українською та російською мовами. Становище М. Костомарова стало діаметрально протилежним. Його призначили професором історії в Петербурзькому університеті. Завдяки своїм нетиповим лекціям він став настільки популярним, що на початку 1861 р. отримав дозвіл на видання українською й російською мовами газети «Основа», у статтях якої не боялися критикувати суспільство. Костомаров навіть надсилав гострі матеріали в Лондон для Герценового «Колокола». В публікаціях «Основи» щораз чіткіше помічалася віддаленість українців як від польської, так і від російської минувшини. Та невдовзі, з огляду на розвиток подій у Варшаві, російський уряд злякався розростання цих двох автономізмів і змінив своє ставлення, що й завершило період офіційної прихильності. Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв закрити «Основу» та заборонив М. Костомарову викладати в університеті. Вісім років толерантності до українофільства призвели до численних селянських бунтів в Україні, де більше, ніж деінде, не розуміли, чому остаточне скасування кріпацтва відклалося на два роки, тож весь гнів було перенесено на польських поміщиків.

Польська шляхта ніяк не могла сприйняти відверті національні прагнення українців. Тільки незначна групка розуміла, що закритість до волань величезної маси селян із часом (це трапилось 60 роками пізніше) загрожує знищенням польської громади. Ці прозорливі люди вирішили зблизитися з народом, відмовилися від польської мови й почали писати винятково кирилицею, українською мовою. Так вчинив і Володимир Антонович: він вислав до редакції «Основи» свою «Сповідь», просив у братів-односельців пробачення і став одним із головних авторитетів української думки. Таких «ренегатів» шляхта називала «хлопоманами» й виявляла до них не більше симпатії, ніж до шляхетних і наївних закликів із Парижа, де Чарторийські починали розуміти, що поляки мають випередити росіян у наданні селянам свободи.

Але в польських поміщиків в Україні, згідно з віковичною традицією визиску селян, про свободу не було й мови, навіть коли у цілій імперії російські

поміщики з такою думкою вже звиклися. Довгі офіційні наради селянських комітетів (точніше шляхетських комітетів для поліпшення побуту поміщицьких селян), в яких засідали винятково шляхтичі-землевласники, тривали від 1858 до 1861 р., виказуючи незмінну ворожість до будь-яких змін на селі. Вочевидь вони залишалися глухими до заклику Чарторийських із Парижа, до надій, що народжувалися в українофілів, зокрема хлопоманів. «Мемуари» проникливого Тадеуша Бобровського, учасника тих нарад і дядька Конрада, який у 1874 р. таки втік з цього задушливого середовища, разом із чудовими недавніми дослідженнями Даріуша Шпопера добре відображають відкидання поміщиками будь-якого народного або суспільного поступу через їхню хворобливу прив'язаність до привілеїв. Проекти, підготовлені тими 72 представниками магнатів, були настільки консервативними, що росіяни не допустили обговорювати їх у Петербурзі. Дозволили тільки відправити до столиці шістьох членів делегації з Литви й Білорусі, а також чотирьох членів із трьох українських губерній (один із них одразу ж утік із коханкою), які могли тільки пасивно спостерігати за нелегким народженням реформи. Однак не все в указі від 19 лютого (3 березня) 1861 р. суперечило очікуванням «українських» поміщиків. Адже повітові маршалки зберегли право призначати нових урядовців, які мали дбати про належне втілення перетворень щоб уникнути конфліктів із селянами. До самого польського повстання нові представники шляхти були поляками. Вони намірялися максимально обмежити земельні наділи селян, що напередодні виступу не віщувало нічого доброго.

Неуникненна невдача 1863-го року

Тож доки у Варшаві й Парижі марили про відродження колишньої Речі Посполитої, про ідеальну солідарність шляхти з народом, польська шляхта в Україні звично карала бунтівливих «хлопів» або зменшувала їхні наділи. Довга пам'ять підданих не витримала нового удару. Як часто траплялося раніше, польських панів звинуватили у крадіжці «справжнього» указу, підписаного добрим «царем-визволителем». У 1861—1862 рр. селяни не розуміли, що реформа офіційно зобов'язувала діяти тільки після випробувального дворічного терміну. У такому сум'ятті «допомога» поліцейсько-шляхетської влади не створювала сприятливий ґрунт для розповсюдження польського повстання¹⁰. Ніхто не подумав прийти Висоцькому на допомогу, який поряд, за австрійським кордоном, намагався пустити на Волинь іскру свого фантомного «повстання на Русі».

Однак було б несправедливо твердити, що ніхто з-поміж землевласників трьох південно-західних губерній імперії, попри все, не спробував відгукнутися на заклик Варшави. Кілька таких «гарячих голів» знайшлося серед

¹⁰ Розлогу бібліографію висвітлено в «Українському трикутнику» (С. 300—301). Джерело страшного конфлікту села з двором наведено в розділі «Кріпак та його власники» (С. 261—312).

студентів Київського університету. Не впадаючи настільки в радикалізм, як хлопомани, вони наївно вірили, що «золоті грамоти», котрі вони роздавали по селах, матимуть магичний ефект; польська воля виявиться сильнішою за волю, задекларовану Петербургом, а зображення архангела Михаїла на їхніх штандартах викличе загальне піднесення духу. Вони з доброю вірою рушили в пашу вовка, адже впродовж століть несправедливості народ перетворився на вовка. Відомі свідчення двох студентів. Перший писав пізніше: «Хлопи нас зв'язали й доставили у волость. Може здатися дивним те, що ми дали зв'язати нас, як баранів, хоча ми були озброєні. [...] Варто знати, що ми присяглися не застосовувати свою зброю на Русі [...] і радше полягти, ніж пролити кров наших заблукалих братів. [...] Волосся на голові стає дибки на сам тільки спогад про жорстокість, яку ми допускали». Жінки «чинили над тілами полеглих таку наругу, яку жодним словом, жодною мовою описати неможливо!» [12].

Ще більш знаменною, хоча йшлося про речі геть незначні у плані ефективності, виявилася пізніше розповідь другого вісімнадцятирічного студента Стефана Виговського. Він був (яка іронія!) нащадком знаного сполонізованого козацького гетьмана, який у 1658 р. ініціював відому, хоч і невдалу, Гадяцьку унію з Руссю на взірєць унії з Литвою. Разом із трьома озброєними товаришами він ішов головною київською вулицею (Володимирською) 26 квітня 1863 р. І хоч відтоді минули роки, в його розповіді досі вчувається піднесення: «Публіка помітила ту першу трійку, яка зі зброєю в руках і сяючими очима крокувала містом, ген далеко у степи, до тих селянських хат, в яких ми шукали сердець, що билися б в унісон із нашими, до тих русинів у неволі, які невдовзі з гаслом “За нашу і вашу свободу” мали під штандартом архангела по тій самій вулиці крокувати поруч із нами». На виході з міста їх чекали ще 18 таких героїв із двома возами, наповненими провіантом, зброєю й порохом. Вони рушили до першого села, де один із них зачитав селянам польську обіцянку про волю. Відповідь селян звучала трохи дивно: «Слава Богу та цареві». Вирішивши, що переконали їх, візитери рушили далі, вірячи, що «повстання» вже почалося. Проїхавши чималу відстань, щоб не натрапити на росіян, заїхали у с. Солов'ївка, де їх зустріли геть вороже: «Селяни йшли і йшли нестримною хвилею, озброївшись косами, рушницями та найстрашнішою зброєю — ненавистю». Тут також треба було б стріляти й шодуху тікати, але відповідно гаслу про «братерство» з народом, хлопці склали зброю, і їх передали царській поліції. Двісті осіб не доїхали до відділку. Автора витягли живого з купи понівечених трупів. Тих, хто вціліли, вивезли до Житомира. Одного, який відмовився просити про помилування, стратили, решту у червні повернули до Києва: «Думали, що повернемося до нього з відродженим коханим польським стягом, на чолі вільних братів-хлопів, що Золоті ворота затремтять від утіхи, а вільне місто тріумфуюче привітає героїв». Таким був кінець марень того гурту однодумців, однак у романтичних головах численних варшавських повстанців цей міт зберігся. Тих, у кого знайшли «золоті грамоти», заслали на різні сибірські копальні. Після амністії, кількома рока-

ми пізніше, автор став у Генті (Бельгія) інженером і, як не парадоксально, повернувся не в Україну, а поїхав працювати на залізниці в Орлі. Помер він в Одесі, де й написав ці гіркі спомини, не замислюючись про витоки невігластва та варварства селян [13, С. 47—49].

Фікція про «шляхетську масу»

Тут, нарешті, варто згадати про одну з найістотніших причин неможливості повстання в Україні. Ми схематично вказали на марність очікувань як найменшої допомоги від українського народу, так і найменшої підтримки з боку поляків з австрійської частини відламу чи дрібки співчуття від поміщиків трьох зацікавлених губерній. Але в еміграції й серед варшавських повстанців далі побутувала давня легенда про єдність шляхти, про солідарність «шляхетських людей», про незмінну згуртованість «шляхетського народу». Якраз в Україні шляхетський люд був найчисельнішим порівняно з усіма землями колишньої Речі Посполитої. Згідно з російським переписом населення, у 1834 р. на Волині, Поділлі й Київщині проживали 340 тис. дрібної, чиншової шляхти (у загальній масі 410 тис.) та 4 млн 282 тис. українських селян. Загалом, якби тоді ще панували Ягеллони, можливо, функціонував би давній «шляхетський гурт», згідно з яким кожен мав би осідлати коня. Так архаїчно мислили ще паризькі мрійники. Довго після повстання історики не намагалися з'ясувати, чому не було сподіваного посполитого рушення. Тільки після досліджень у місцевих архівах мені вдалося написати розділ «Українського трикутника», щоб висвітлити означену проблему: знову довелось копати глибше, щоб з'ясувати весь процес декласації безземельної шляхти й описати пастку, в яку вона потрапила та в якій перебувала від XVIII ст. до Січневого повстання й ще довго після нього. З-поміж усіх засліплень повстанців це, напевно, було найбільшим. У Парижі та Варшаві можна було знати, що з кінця XVIII ст. землевласницька шляхта (не стільки торговицька, як «патріотична») мала на меті офіційне виключення безземельних братів із громадського життя. В маловідомому, хоч і важливому своїми наслідками, «Праві про сеймики», долученому до Конституції 3 травня, йшлося про їх елімінацію. Після поділів росіяни знову активували те право, адже воно відповідає їхній концепції дворянства, тобто обов'язковій залежності родової шляхти від володіння землею. На той час міністр Чарторийський ще відчував до дрібної шляхти почуття національної солідарності, близьке протекціонізму торговичан, які завжди пам'ятали про колишню нібито «рівність» (шляхтич на загороді рівний воеводі). У 1808 р. він запропонував імператорському сенаторові проект земельних дотацій усім безземельним, щоб зробити їх повноправними громадянами та призупинив процес перевірки всіх генеалогічних документів і шалені депортації. Однак цей намір не дав результатів. Після 1815 р. почалося поступове повернення до процесів декласації, хоча Віленський округ удалось утримати, тобто дрібним шляхтичам дали можливість скористатися єдиною існуючою для них перевагою — можливістю вчитися і стати інтеліген-

цією. Тож упродовж перших трьох десятиріч ХІХ ст., завдячуючи провидінню, молоді бідні шляхтичі поповнили нову суспільну верству, яка в морі неграмотних селян розмовляла лише польською мовою. Однак такі сприятливі умови для дрібної шляхти тривали недовго. Вже 13 вересня 1829 р., тобто перед Листопадним повстанням, сенат оприлюднив «Указ про шляхту», який передбачав негайне переведення тих, кому не вдалося документально підтвердити своє шляхетство, у спеціальну категорію селянства — однодворців¹¹. Така наполеглива акція отримала відносне схвалення землевласницької шляхти (окрім поодиноких протестів в ім'я єдності стану). У тому слід шукати одну з головних причин пасивності поляків в Україні в 1863 р. «Шляхетські зібрання», які замінили сеймики в російській системі, нараховували не більше 200 учасників-землевласників. Вони стали гвинтиками в управлінні імперією. Годі приховати, що присутність у маєтках вільних людей, які сплачували традиційний невеликий чинш за обробіток землі великих землевласників, для більшості стала обтяжливою. Поміщики дедалі частіше воліли привезти німців або чехів, котрі платили більше, тож охоче погоджувались із росіянами в тому, що цю сумнівну шляхту краще трактувати як «хлопів». Однодворці мали платити податок урядові й постачати у військо рекрутів. Маршалки, не протестуючи, брали участь у ревізійних або легітимаційних комісіях, що засідали у кожній губернії. Уже в 1833 р. вони визначили 72 000 колишніх «братів», яких мали позбавити шляхетства. Впродовж 1834—1839 рр. у пастці однодворництва опинилися ще 93 000 осіб. У 1839 р. грізний генерал-губернатор Д.Г. Бібіков втратив терпіння і створив спеціальну комісію в Києві, до якої ввійшли винятково росіяни. У 1853 р. цю операцію було завершено — 173 000 позбавили шляхетства.

Доля шляхтичів-землевласників у тій нечуваній зміні суспільного статусу відрізняється від злочинного ставлення до українського селянства. Це — злочин проти колишнього польського народу, проти польськості у цих трьох губерніях. Більшість декласованих шляхтичів насправді перетворювалися на «хлопів» та українізовувалися, що виключало можливість того, що вони відгукнуться на заклики з Варшави й Парижа. Землевласницька аристократія завдала остаточного удару по колишньому шляхетському людові в 1858 р. У реформаторському пориві Петербург запропонував маршалкам сформулювати пропозиції надання землі однодворцям аби ті могли скористатися тими самими можливостями, що й панські селяни, зокрема й фінансовими позиками. Три губернські маршалки відповіли негативно, що підтвердило відокремленість «колишньої шляхти», яка була ще польською, і передбачало чужість повстання для неї. Її матеріальні проблеми набудуть більш драматичних розмірів після 1863 р.

Процитуюємо анонімного автора, який найбільш тверезо вказав на неправні тріщини в єдності колишньої шляхетської спільноти: «На загонову шляхту, або однодворців не можна було розраховувати, бо скривджені мар-

¹¹ Відсилаю читачів до розділу «Що робити з “гербовою голотою”?», який присвячено цій темі у «Трикутнику Правобережжя» (С. 67—143).

шалками, які перешкодили їхній легітимації, не маючи ні землі, ні власного даху, вони перебували в поміщиків на чиншах, сплачуючи, відробляючи, працюючи фурманами й таке інше за хату, город, поле набагато більше, ніж селяни-кріпаки. Шляхта [землевласники] відреклася від них, ніхто над ними не змидувався, я навіть зустрів таких, що були записані кріпаками. З іншого боку, Москва наклала на них величезні податки, забирала в рекрути, а чиновники обдирали їх, як липку; перебуваючи одночасно під утиском шляхти й Москви, вони опускалися дуже низько морально та матеріально і навіть приймали православ'я. Дехто твердив, що однодворці стояли значно нижче за селян, хоча я так не думаю, бо бачив, що вони гостро ненавидять Москву як основну причину свого нещасливого становища, а до того домішувалося багато гіркоти на шляхту, яка про них забула і пригнічує гірше, ніж селян» [8, С. 351—352; 12, С. 17—22]¹².

Потреба марень у наступних поколіннях

Потрапляючи постійно в тупикові ситуації в Україні, повстанці мали б зрозуміти фантастичність своїх очікувань. Тих, хто зумів так на них поглянути, навіть після придушення повстанського руху в Королівстві й у Литві, було небагато. Серед 38 000 засланих у Сибір «тільки» 78 % були з України. При 9 стратах у Києві (необов'язково за дії на місці) їх було 475 у Варшаві та 180 у Вільні. Всупереч незначній участі росіяни зобов'язали поляків платити колективно. Багаті й вірні тронові шляхтичі мусили сплачувати дуже великі податки та до кінця століття підлягали твердій політиці зменшення розміру земельного наділу. Тільки ціною щораз тіснішої співпраці з царизмом їм удавалося існувати, багатіти завдяки сучасним методам і далі, попри скасування кріпацтва, визискувати селян та остаточно штовхати чиншову шляхту у злидні й суспільне небуття.

Після Січневого повстання очевидність розкладання останніх слідів давньої організації Речі Посполитої стала зрозумілою всім. В Україні не залишилося нічого, що могло б виправдати надії перед повстанням. Та в тому й полягає сила мітів — спершу в Парижі, пізніше у часи II Речіпосполитої знову марили про магічні можливості тієї вигаданої Русі.

Розбиті повстанці знову почали витати у хмарах. У 1863 р. Леон Чеконський (псевдонім Гоздава) опублікував у Швейцарії брошуру, в якій писав: «Звідти [...] рине головна сила. Русь може розпоряджатися потужними за-

¹² Кількість декласованих шляхтичів, опубліковану у 1984 р. в «Kulturze Paryskiej», спричинила суперечку з Іреною Рихліковою, аргументи якої пізніше пригадав Лешек Заштовт: *Drobna szlachta w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego. Aneks do dyskusji o liczbie zdegradowanych. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX—XX w. W kregu edukacji i polityki. Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski — Przegląd Wschodni*. Warszawa, 2007. З тієї позиції випливає, що складання декларації в Литві й Білорусі не було систематичним, що пояснює, чому серед повстанців 1863 р. було 14 % однодворців. Див.: В.М. Зайцев. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. Москва, 1973.

собами, вона закличе до остаточної битви, на полях Русі вирішиться доля Польщі». Знову, наче нічого не трапилося, старанно плекали ілюзію про священний союз шляхти з селянством: «Трохи щастя й більше часу. Юрми підняти можна було б». Зі своєю невитравною довірливістю автор був переконаний, що віки польського панування для українців були легшими за російські: «Руський хлопець любить волю, це єдина струна, яка постійно в ньому бринить. Її єдину весь час треба чіпати. Даремно він її виглядає й виглядати буде від царату [...]. Сама натура Москви та її чиновники гарантують, що цар нашого народу об'єднати не зможе». До тієї страшної сліпоти щодо відстані між українським і польським людом долучилася сліпота щодо знищення колишнього політичного народу: «Всіма покинутий, без опіки, зазнаючи утиску й живучи у злиднях, однодворець, батьки якого зі зброєю під Волею стояли, які не раз були честю землі своєї, та завжди щитом й опорою, тепер у ній веде життя бродяче, озвірів, розпився, дурніший і бідніший за хлопа [...]. У нього жахливе суспільне становище. Працювати з ним можна. Це велика сила, і знову та сила облогодом лежить» [14, С. 9, 19, 36, 38—39].

Таким чином у найрізноманітніших верствах польського суспільства утвердилася хибна ідея, згідно з якою «руська справа» є важливим аспектом у проблемі відбудови Польщі. В одній зі своїх перших книжок Єжи Вільгельм Борейша присвятив цій проблемі цілий розділ, де досконало змальовував нав'язливу ностальгію за кордонами до 1772 р., про які йшлося в усіх патріотичних промовах і політичних програмах кінця ХІХ — початку ХХ ст. Навіть такі соціалісти як Вільгельм Фельдман не пам'ятають про шляхетну поставу Ярослава Домбровського, єдиного послідовника визнання за українцями права на вільне самовизначення, який писав у 1913 р.: «Спершу в порозумінні з Литвою й Руссю позбутися російської окупації, а потім вирішити дальшу долю між людьми вільними та рівними» [15, С. 233—248]. Звідки візьметься порозуміння вільних і рівних? Чи слід дивуватися, що встановлення східного кордону в 1918—1923 рр. відбулося у таких драматичних умовах і настільки трагічно повернулося у 1939 та 1943—1945 рр.? Чи, власне, віковична сліпота, яка увиразнилася під час Січневого повстання, не заповіла чітко те, що українська політика II Речіпосполитої буде фатальною і призведе до неминучої катастрофи — Волинської трагедії 1943 р.

Неймовірно невігластво тих, хто навіть сьогодні вживає термін «креси» на означення колишніх володінь Польсько-Литовської республіки, наділяючи її уявними чеснотами, аж ніяк не сприяє тому, про що заявляє назва збірника, в якому було опубліковано цю статтю: зробити 1863-й рік відправним пунктом «нової Польщі». Виглядає радше на те, що нова Польща з'явилася тільки в 2022 р., коли вона, як й Україна, відчула загрозу з боку Путіна.

Postscriptum

Після того, як цей текст було написано, група українських істориків до 150-річчя Січневого повстання підготувала збірник «Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» (за ред. Ігоря Кривошеї та Норберта Моравця). Із дванадцяти статей хотів би виділити дві — з огляду на їхню пов'язаність із моєю темою й новаторство. У першій («Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації») Юрій Легун на основі виявлених у московському архіві документів царської поліції показує паніку влади у трьох південно-західних губерніях імперії з приводу «польської інтриги» на Поділлі. З рапортів Анненкова про поточну ситуацію дізнаємося, скільки російських солдатів загинули у сутичках у 1863 р. — їх було 51 та 153 поранених. Автор також знайшов низку листівок і брошур, перехоплених попами й поліцією, де містилися заклики до простолюду українською мовою та навіть до євреїв на івриті, просилося про допомогу шляхті, разом з якою нібито завжди добре жилося. Можливо, ті невдалі спроби, що вдавали щирість, свідчили про значно більшу поширеність (але не ефективність) ідеї повстання, ніж я писав. Вимір страху, який насилала поліція, відбивав кількість заслань у Сибір у 1863 р.: сотні поляків потрапили на каторгу в копальні, на поселення, у військо, про що генерал-губернатор докладно інформував Петербург.

Другою цікавою позицією стала стаття Юрія Земського «Українське селянство в стратегіях польсько-російського протистояння в ході Січневого повстання 1863—1864 рр. в Українському Правобережжі». Тут, окрім іншого, аналізуються матеріали як Центрального державного історичного в Києві, так й обласних архівів. Невідомі автори віршованих листівок вклали в уста «воскреслого» Шевченка рядки, в яких він багато міркував про зв'язок із Польщею та про потребу боротьби з царатом! Виявлені дослідником численні документи не мали шансів переконати неписьменних селян, але стали чудовим свідченням сили ілюзій прихильників повстання водночас із безнадійним способом упродовження їх у життя.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kukiel, M. Dzieje Polski porozbiorowej 1795—1925. Editions Spotkania. Parys, 1983 [in Polish].
2. Handelsman, M. Rozwój narodowości nowoczesnej. T. 3: Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską. Warszawa, 1937 [in Polish].
3. Kieniewicz, S. Powstanie styczniowe. Warszawa: KAW, 1972 [in Polish].
4. Jedlicki, J. Droga do narodowej kłeski. Warszawa: IH PAN, 2013 [in Polish].
5. Szmyt, A. Plany rozszerzenia powstania styczniowego na ziemie ruskie. *Echa Przeszłości*. 2004, 5: 111—133 [in Polish].
6. Olszański, K. Prasa galicyjska wobec powstania styczniowego. Wrocław, 1975 [in Polish].
7. Rawita-Gawroński, F. Rok 1863 na Rusi. T. 1. Lwów, 1902 [in Polish].
8. Beauvois, D. Trykutyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793—1914. Kyiv: Klio, 2020 [in Ukrainian].

- [Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793—1914 рр. Київ: Кліо, 2020. 871 с.].
9. Le Donne, J.P. Geopolitics and Grain. Russia Ambitions in the Black Sea Basin, 1734—1834. *The International History Review*. 2006, XXVIII(1): 9—16.
  10. Beauvois, D. Wilno, polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803—1832. Wrocław — Kraków, 2012 [in Polish].
  11. Miller, A.I. “Ukrainskiy vopros” w politike vlastey i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.). St. Peterburg, 2000 [in Russian].
[Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. 260 с.].
  12. Rok 1863 na Ukrainie: pamiętnik nieznanego autora, opr. E. Kozłowski. Kraków, 1979 [in Polish].
  13. Wyhowski, S. Mémoires d'un combatant de 1863. Polski Instytut Historyczny — Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie. Rzym — London, 1970 [in Polish].
  14. Gozdawa [pseud.]. Ruś przed i po powstaniu zbrojnym 1863 roku. Bendlikon — Zurich, 1865 [in Polish].
  15. Borejsza, J.W. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966 [in Polish].

Переклад із польської Зої Борисюк
Надійшла / Received 14.04.2023

Daniel BEAUVOIS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor-Emeritus,
Foreign Member of NAS of Ukraine (History of Ukraine),
Director of the Institute for the History of Slavs
Paris I Panthéon-Sorbonne University in 1994—1999 (Paris, France)
dtbeauvois@free.fr

UPRISING IN UKRAINE. NOT FOR UKRAINIANS

The purpose of the article was to analyze the reasons for the defeat of the January Uprising of 1863—1864. The author demonstrated why the illusions of its initiators in Paris and Warsaw had no chance of being supported in Ukraine due to ignorance or unwillingness to know the realities of the relationship between the Ukrainian peasantry and the Polish nobility. Rejecting the usual glorification of the next efforts of the Poles to win their freedom and independence, the author considered the prerequisites of the real situation and public mood, highlighting, in particular, the hatred of Ukrainians for extortionists and the unwillingness of the landed gentry to give up their privileges. **The main conclusion** of the article was the statement that the traditional attempt by the Poles to make 1863 the starting point of the “new Poland” was essentially untrue because the new Poland rather appeared only in 2022, when it, like Ukraine, felt threatened by Putin.

Keywords: *January Uprising, Polish nobility, Right-Bank Ukraine, Halychyna (Galicia), Kraków National Committee, Kresomans, unity of Polish landowners and peasants, Khlopomans.*